

njevjekovnom grobu (sl. 1). Do prije 20 godina bilo je u spomenutom vrtu više stećaka (uglavnom sanduka ?), ali je nekropola uništena prilikom gradnje ceste. Sačuvao se samo još jedan spomenik menhirskog oblika, navodno sa reljefnom predsatom žene. Odmah uz ovaj spomenik (koji je gotovo sasvim zatrpan), stajala je ukopana i naša stela⁶

Sl. 1

Spomenik predstavlja tip stele sa polukružnom nišom, što upućuje na analogije sa podunavskim oblastima i keltskim Norikom, a kod nas je ovaj tip zastupljen još i u dolini Neretve (Konjic)⁷. Stele sa zasvođenim nišama česta su pojava i na Drini, element koji ukazuje na izvjestan keltski uticaj. Keltima se inače pripisuju i neki drugi sirvivansi u Podrinju (keltska nošnja, frizure, tzv. panonska dača i dr.). Poznato je, naime, da su Kelti (Skordisci) prilikom prodora na Balkan preslojili ovaj inače ilirski kraj, što je dovelo do miješanja dviju disparatnih etničkih grupa i njihovih kultura⁸.

Stela je dosta stradala iako je od jedrog vapnenca, koji se inače rjeđe nalazi na Drini. U polukružnoj niši (dubokoj 8 cm) predstavljen je u plitkom reljefu muški lik en face, već jako izlizan, naročito lice pokojnika. Razabiru se tek nabori toga na lijevom ramenu i obrisi lica sa poprsjem.

Zabat koji je bio izrađen kao poseban dio nije sačuvan. Na vrhu stele nalazi se udubljenje u koje se željeznim klinom pričvršćivao zabat. Stela se pri dnu završava zubom (klinom) za naticanje u postolje (18 × 14 cm). Titulus je prazan, bez natpisa.

Dimenzije stele: v. 1, 16, š. 0,58, d. 0,23 m. Niša je visoka 0,46 i široka 0,48 m. Titulus, unutar profiliranog okvira, ima širinu 0,40, a visinu 0,46 m.

Stela predstavlja lošiji rad.

Gradina (kraj Sasa) = mun. Domavia

Iz Gradine, antičkog rudarskog centra, potiče epigrafska ara sa visokom strehom, u koju su reljefno uklesani akroteriji⁹. Između akroterija je plastični disk. I baza i streha odvojene su od korpusa are profilacijama (sl. 2). Spomenik je obrađen sa tri strane. Vrh strehe je ravan. Materijal slabiji vapnenac. Dimenzije are: $0,93 \times 0,30 \times 0,20$. Titulus visok 0,70 m.

Sl. 2

Ara je posvećena vrhovnom rimskom božanstvu Jupiteru, kao i najveći broj votivnih spomenika sa Drine, a to je svakako u vezi sa dedukcijom kolonista i osnivanjem kolonije u Domaviji. Natpis je čitljiv. Slova su uklesana nešto manje pažljivo, pa se po svojim epigrafskim osobinama spomenik ne bi mogao dattirati prije III stoljeća n. e.

I O M
 M A X I M V S
 M A G A L I
 V S L
 M (hedera)

I (ovi) O (ptimo) M (aximo)
 M A X I M U S
 M A G A L I (filius)
 V (otum) S (olvit) L (ibens)
 M (erito)

3. redak: ligatura I = LI. Nedostaje horizontalna crta, što nije osamljen slučaj (vidi Sergejevski, GZM 1931, str. 22).

Na desnoj bočnoj strani naknadno (recentno?) urezana su slova V, T, u vertikalnom redu.

Patronimik *Magali* (nom. *Magalus*) ne može se objasniti sredstvima ilirskog onomastikona. *Magalus* (ili *Maglus*), radikal *MAGAL* — (i *MAGL* —) je keltsko (teoforičko?) ime, koje često dolazi u složenicama (*Arto-maglos*, *Brigo-maglos*, *Catu-maglos*, itd.), a dovodi se u vezu sa *maglō-s »velik«. ¹⁰ Ovo je već drugi slučaj da se jedno izvorno keltsko ime javlja na Drini. Upozoravam i na nomen *Catta*, proširen po svim keltskim zemljama, a potvrđen kao kognomen na nadgrobnom natpisu iz susjednih Skelana (*PATSCH*, GZM 1907, str. 447, br. 26, sl. 32). ¹¹

Da je nomen *Magalus* »surwiance« starijeg keltskog adstrata i da se ne radi o imenu nekog doseljenika iz rimskog doba, potvrđuje sama jednočlana onomastička formula dedikanta, proširena jedino patronimikom bez izraza »*filius*«, (*Fara I Ba* — po Rendiću) u kojoj u ulozu *praenomena* u stvari imamo jedan rimski kognomen, pojava inače sasvim normalna u ilirskoj nomenklaturi u fazi njene romanizacije: *Maximus Beusantis*, GZM 1906, str. 176 Livno — *Maximus Diti*, Spom. LXXVII, str. 9, br. 8 Krnjeuša — *Primus Vepi*, Spomen. LXXXVIII, str. 28, br. 27 Livno — *VALENS VARRONIS*, Spomen. XCIII, str. 10, br. 10 Breza, itd. ¹² Dedikant je, dakle, bio jedan već ilirizirani Kelt (Skordisk).

Spomenik je, na preporuku Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH, privremeno smješten u zbirku Osnovne škole u Bratuncu kao i prethodni.

U istoj se zbirci još i ovi nalazi iz Gradine:

1. Pet običnih lampica (lucerna). Jedna ima žig fabrikacije *BW*, a druga kao lončarski znak ima grančicu ¹³. Sve ove lampice potiču iz jedne od nekropole Domavije.

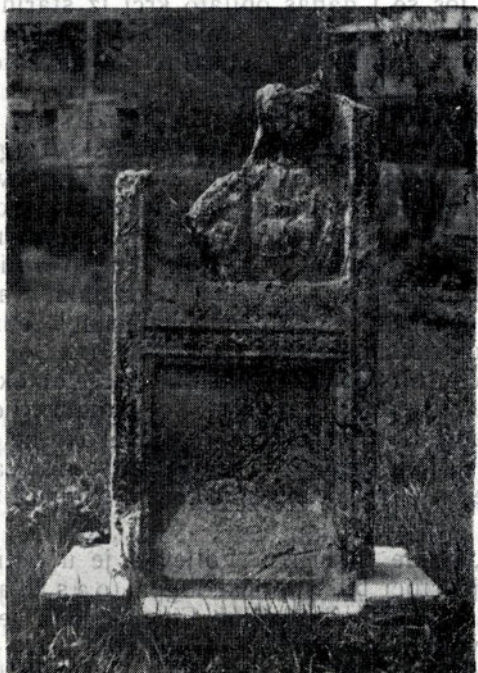
2. Vrč (urceus) izrađen u takturi tamnosive provincijalne keramike, od pročišćene zemlje, tankog zida, rađen na lončarskom kolu. Na srazmjerno visokom i malom dnu širi se dosta široki trbuh, koji se završava prilično visokim vratom. Vrč je visok oko 25 cm. Držak mu je odlomljen, a grlo oštećeno. Potiče iz jedne grobnice. Slične primjerke vrčeva objavio je Vaclav Radimski (GZM 1894, sl. 9, 28 i 29). Više takvih posuda kruškolikog oblika objavili su također Baum i Srejić (o. c, T XI).

3. Pet komada vodovodnih (neoštećenih) cijevi od keramike. Sve su istog normalnog, cilindričnog presjeka, a potiču vjerovatno iz vodovodne mreže stare Domavije. Dosad iz literature ovakve cijevi iz Domavije nisu bile poznate.

Ager Domavianus — nepoznato mjesto

Iz neposredne blizine Domavije potiče stela koja je danas smještena u gradskom parku u Srebrenici, do hotela »Guber«. Stela je nađena u blizini puta Srebrenica — Bratunac, ali joj provenijencija nije tačno određena.

Stela je arhitektonski podijeljena u dvije podjednake kasete, vertikalno postavljene jedna nad drugu i obrubljene ornamentom gusto složenog lovorovog lista. Ne zna se kako se završavala gornja polovina stele. Taj dio jako je oštećen. Nedostaje i zabat koji je po svoj prilici imao oblik timpanona. Od dva portreta, koji su ispunjavali gornju kasetu (edikulu), sačuvala se samo polufigura muškarca s desne strane, teško oštećena. Od odijela prepoznaju se nabori toge i rukav tunike (tunica manicata) desne ruke, u kojoj pokojnik drži svitak (v o l u m e n), kao dokaz svog civiteta (sl. 4).

Sl. 3

Spomenik je teško oštećen, ali sve u svemu, makar i fragmentaran kakav jeste, rad je zanatski dosta solidan. Slobodno modelirana kosa muškarca i njegov opći habitus kao da ukazuju na dosta realističan tretman, pojava koja se rjeđe zapaža i na nekim drugim sličnim monumentima u Podrinju. Osjeća se težnja da se likovima daju njihove individualne crte.

Natpisno polje (t i t u l u s), na žalost, i ovdje je prazno.

Dimenzije stele: $1,25 \times 0,65 \times 0,25$. Materijal je loši vapnenc, kao i obično na Drini¹⁴.

Voljevica

Voljevica je dala već nekoliko antičkih spomenika. Osim tragova rimske ceste i jednog fragmenta miljokaza, iz Voljevice potiče

ara postavljena od nekog legionara XI legije CPF (?) i dio nadgrobnog cipusa¹⁵.

Nedavno sam imao priliku da u Voljevici pregledam lokalitete sa karakterističnim toponimima »Gradovi« i »Kamenjače«. Na prostranom i ravnom terenu, uz Drinu, samo četiri kilometra od Bratunca, nalaze se na prostoru koji zahvata cca 25 ha obradivog zemljišta obilni tragovi antičkih građevina i materijala. Ruševine ovog prostranog naselja dobrim delom su već iskrčene, jer leže pod njivama, ali bi jedno probno iskopavanje bilo i te kako poželjno i korisno. Mnogo je kamena odavde izvađeno prilikom gradnje ceste 1891. godine, a još se i danas obilato krči iz starih zidova. Mnoge kuće u Voljevici izgrađene su od materijala sa »Gradova« i »Kamenjača«, a grade se još i nove. Lokalitet je na žalost ostao izvan kontrole muzealaca i konzervatora.

Još i danas se obilno izoravaju (ili krče, kad je to potrebno) ulomci rimskih opeka i crijepa, arhitektonski fragmenti, tesani i lomljeni kamen sa krečnim malterom. Zidovi i njihovi temelji pojavljuju se na više mjesta već na dubini od 20 cm. Pored štale Mehe Salihovića pod gomilom trijeba nalaze se još neiskorišćene ruševine neke zgrade, a na susjednoj njivi, gdje temelji antičkih zdanja još nisu iskrčeni, pšenica je posve žuta i zakržljala. Na tom se mjestu nalazi dosta rimske cigle, obrađenog kamena i sedre. U blizini se sačuvao i dio kaldrmisnog puta koji se ne ore.

Prema pričanju mještana (vlasnika parcele) oko cijelog se naselja proteže jaki bedem (agger) sa jarkom (fossa), dok su unutra bile zgrade. Karakteristično je, i svakako ne bez razloga, da se jedan dio njiva koje leže uz bedem i danas naziva »Hendek«. Na tom je mjestu teren vidljivo ulegnut. Prema tradiciji tu je bio Jerinin grad.

Po svemu, dakle, sudeći, u Voljevici je u antici, u I stoljeću carstva, po svoj prilici bio vojnički logor (castra), možda jedne veksilacije XI legije Claudiae Piaae Fidelis, koja je i u susjednim Skelanima ostavila traga (Patsch, GZM 1907, str. 435, br. 1 i str. 436, br. 3; Serg, Spom. XCIII, str. 145). U prilog tome govori i u početku spomenuta ara nekog legionara ove legije. Šteta što je ovaj kamen do nas došao tako teško oštećen. Logor je ležao uz podrinsku cestu, a sa svojim aneksima prostirao se s obje strane Voljevačke rijeke pri njenom ušću u Drinu. Ovo je mišljenje u svoje vrijeme iznio i Radimski, objavljujući cippus »aus den Ruinen der römischen Festung...« (WM I, S. 328).

Na kompleksu njiva »Gradovi« nastala je i jedna srednjevjekovna nekropola sa oko 30 spomenika (Radimsky, Leksikon, zabilježio je tu 66 spomenika), zvana »Mramorje«. Nekropola se uglavnom sastoji od antičkih spolija neke svečanije zgrade. Kao nadgrobnici poslužili su veći obrađeni kvaderi raznog oblika i veličine, najčešće prizmatičke forme. Na nekima od blokova uklesana su pravouglava udubljenja (za klanfe?) Dimenzije pojedinih blokova iznose:

$$0,90 \times 0,60 \times 0,60 \text{ m}$$

$$0,85 \times 0,90 \times 0,60 \text{ m}$$

0,85 × 0,60 × 0,60 m
 0,95 × 0,60 × 0,60 m
 0,75 × 0,50 × 0,60 m, itd.

Na jednom bloku gesimsa modelirane su predstave ljudskih glava i rozeta, iste kao i na identičnim fragmentima koji leže u Bratuncu kraj magazina »Žitoprometa«.

Opširnije o ovim arhitektonskim fragmentima govori Đ. Basler u svom članku.

Bratunac

Kod magazina »Žitoprometa« u Bratuncu leže na gomili veći kvaderi neke impozantnije građevine. Nedavno sam utvrdio da se tu nalazi deset većih i više manjih blokova izgrađenih od vapnenca. To je samo dio jedne nekada još veće gomile. Čitavi kvaderi imaju ove dimenzije:

1,25 × 0,80 × 0,40 m
 1,15 × 0,60 × 0,40 m
 1,46 × 0,80 × 0,40 m
 1,10 × 0,54 × 0,60 m
 0,75 × 0,85 × 0,60 m
 0,82 × 0,85 × 0,60 m, itd.

Među lapidama nalaze se i dva ulomka gesimsa, sa konzolama i kazetama u kojima su reljefno izvajane ljudske glave i rozete, a potpuno su identični sa ulomkom iz Voljevice (0,67 × 0,80 × 0,40 i 0,60 × 0,66 × 0,40 m). Đ. Basler je ovdje vidio i blok epistilne grede koji ja više nisam zatekao, ali sam jedan takav blok našao u susjednom Jelahu (sl. 4).

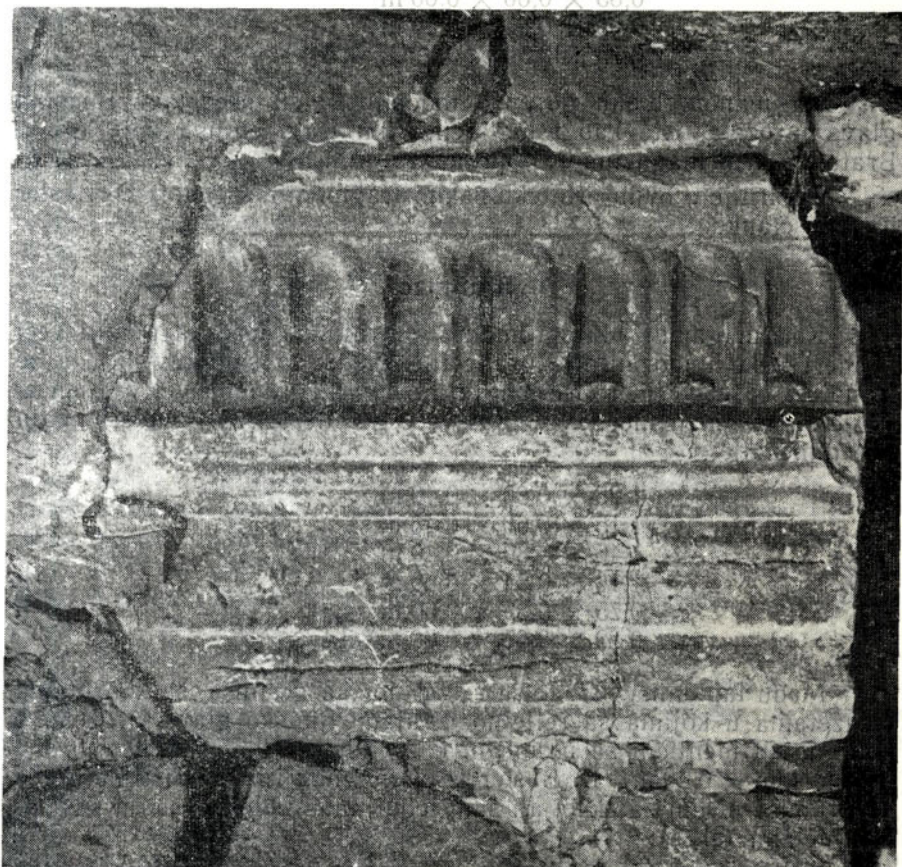
Očito je da se i ovdje radi o lapidama neke svečanije rimske rzgade, građene u strukturi opus quadratum pseudoisodomon. Na dva kvadera su usječena udubljenja za klanfe. Kamenje je u srednjem vijeku (i ovdje) bilo upotrijebljeno za nadgrobne spomenike, jer se prilikom kopanja temelja za magazin »Žitoprometa« našlo grobova. Stariji ljudi dobro pamte da je ovo kamenje u svoje vrijeme bilo po livadi raspoređeno kao nadgrobni spomenici. Bratunac je srednjevjekovno naselje, koje se spominje 1399. i u njemu katolička parohijalna crkva Sv. Marije (Fermendžin, Acta Bosnae, 61). Spomenici su vjerojatno prevezeni iz susjedne Voljevice na što upućuju ne samo identične dimenzije nego i ista obrada. U samom Bratuncu dosad — čini se — nije bilo antičkih nalaza, iako to još ne znači da već u antici ovdje nije bilo naselja.¹⁶

Jelah

Jelah je od Bratunca udaljen oko 3 km, a isto toliko otprilike i od Voljevice. Tu se u hambaru Srećka Dragičevića nalazi uzidan blok epistilne grede (0,64 × 0,80 × 0,30 m). Ulomak se sastoji od tri fascije arhitrava i plastičnog friza u gornjem dijelu (sl. 7). Go-

m 00.0 x 00.0 x 58.0

Sl. 4

tevo identičan fragmenat objavio je već Radimsky, a bio je u svoje vrijeme ugrađen u potporne zidove nekog drvenog mosta 2 km nizvodno od Han-Bjelovca (Voljevica). I Đ. Basler navodi identične blokove u Bratuncu kod magazina »Žitoprometa«, odnosno iz Podgraca (danas već Bratunac) sa srednjovjekovnog groblja zv. Rimsko groblje.

Po svoj prilici svi ovi blokovi potiču sa iste rimske zgrade u obližnjoj Voljevici, gdje je bio rimski vojni logor, i zajedno sa fragmentima gesimsa sačinjavaju, kako to Basler opravdano zaključuje, korniš iste zgrade. Istoj građevini vjerovatno pripadaju i kvaderi iz Bratunca i Voljevice.

Dodamo li opisanim spomenicima još i slučajni nalaz jedne arule (sa posvetom IOM), koja je nedavno nađena u šljunkari na Drini kod Bjelovca, ispod Zalužja (arula je smještena u Muzej istočne Bosne), kao i jednu anepigrafsku aru koja se nalazi kod Mikaila

Radosavljevića u Podgracu, onda smo naveli značajnije slučajne nalaze koje nam je posljednjih godina dao a ger Domavianaus¹⁷.

Nadamo se da će i ovaj skromni prilog doprinijeti da se dopuni poneki kamenčić još nepotpunog domavijanskog mozaika.

NAPOMENE:

1. Tragova starih rudokopa oko Bratunaca ima prvenstveno u Mihaljevićima, zatim u Lipenovićima, Brani i drugdje. Jedan dio starih troskovišta potiče i iz srednjeg vijeka, što potvrđuju česti toponimi »poratak« od porat (=topionica), »rustina« (šljačište i jalovina), itd.

2. Za vladanja Trebonijana Gala i njegova sina Voluzijana (251—254) Domavija je postigla viši rang samoupravnosti, postala je kolonija (»... ORDO DEC (urionum) COL (oniae) M (etalli) D (omaviani), CIL III, 12728, 12729), što također ukazuje da je ovdje izvršena dedukcija kolonista.

3. Izvještaje o iskopavanjima u Domaviji objavio je RADIMSKY, Glasnik Zemaliskog muzeja 1891, str. 1; GZM 1892, str. 1; 1894, str. 1 = Wissenschaftliche Mitteilungen I, S. 218; IV, S. 202. — Pojedinačne nalaze sa predmetnog područja obavljivali su: RADIMSKY, GZM 1889, 44 = WM I, 328; GZM 1892, 119 = WM II, 63; GZM 1895, 217 = WM V, 273. BULIC, GZM 1891, 387. TRUHELKA, GZM 1891, 239 = WM I, 308. PATSCH, GZM 1895, 573 = WM V, 238 Bilića; GZM 1900, 169 = WM VIII, 109 Mihaljević; GZM 1910, 177 = WM XII, 147 Bielovac; AEM XVI (Bericht über eine Reise in Bosnien), 91—93 i 125—139, nova epigrafska obrada spomenika iz Domavije, Bielovca, Sikirića i Tezara. SERGEJEVSKI, GZM 1930, 161 Bratunac, Domavija i Crvica; GVM 1934, 11—35 Bratunac, Domavija, Sase i Tegare; GZM 1935, 19 Voljevića; GZM 1940, 23 Tezara; GZM 1943, 11 Srednja Drina; GZM 1951, 306 Srebrenica; Spomenik LXXVII, 12—13 Voljevića, Faković, Zliebac; XCIII, 12—13 Gradina (Domavija) i Sikirić. ISTI, Ludmer, Sarajevo 1952, passim.

4. SERGEJEVSKI, Rimska groblja na Drini, GZM 1934, 27 i d.

5. SERGEJEVSKI, Ludmer, 25.

6. Stelu koja je bila duboko zatrpana otkopao je uz pomoć SO Bratunac pisac i dao prevesti u privremenu zbirku Osnovne škole u Bratuncu, koja je formirana na sugestiju Zavoda.

7. PATSCH, GZM 1902, str. 303—333, sl. 9 i 17.

8. Patsch, GZM 1907, 448. I. CRF MOSNIK. Na granici kulture Rima i Grčke, posebni otisak iz Tkalčićeva zbornika, Zagreb 1958, str. 14.

9. Stela je otkopana pored kurije u Domaviji 1958. i na preporuku Zavoda smještena u Bratuncu koji je tada bio komunalni centar za cijeli ovaj kraj.

10. HOLDER, Altceltischer Sprachschatz, Leipzig 1896, str. 373 i 381. Ovome ide također: Silvano MAGLAE, CIL III, 3963 (Sisak). Magalos dolazni i u obliku Mag-ilo-s. Ibidem.

11. Natpis glasi: D. M. CL (audiae) CATTAE CL (audia) ANNIA FILIAE DULCISSIMAE P (osuit). Za Catta ef, KATIČIĆ R. Suvremena istraživanja o jeziku ilirskih provincija, Simpozijum, Sarajevo 1964, str. 19 i 20. Cf. i Holder, s. v.

12. D. RENDIĆ — MIOČEVIĆ, Ilirska onomastika, str. 26—28. ISTI, Princeps municipi Riditarum, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 326, bilj. 30.

13. Jednu takvu lampicu daju Baum — Srejović, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Clanci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. III, str. 48, T. XIII, sl. 3.

14. Sličnu stelu iz Domavije objavio je RADIMSKY, GZM 1891, sl. 3. — U Srebrenici je prezentirana i stela sa četiri portreta u polukružnim nišama, koju je publicirao Sergejevski, GZM 1934, str. 13, sl. 1.

15. Za cestu vidi TRUHELKA, GZM 1891, str. 239—245. Cippus je objavio RADIMSKI, GZM 1889, 44, a ponovno izdao SERGEJEVSKI, GZM 1935, str. 19, T. IV, sl. 2. Sergejevski je objavio i aru legionara XI legije (CPF ?) u spomen. LXXVII, 12. — Na žalost, lapide koje je izgleda ovdje vidio Radimski i kratko opisao, (GZM 1892, 119) propale su bez traga osim kvadera koje ćemo ovdje opisati.

16. Antički nalazi koji se u literaturi navode da su iz Bratunca potiču u stvari iz Suhe, sa srednjevjekovne nekropole »Mramorovi« (Serg. GZM 1930, str. 7. T. IX, sl. 8 i 9), odnosno sa tzv. Rimskog groblja srednjevjekovne nekropole u Podgracu (GZM 1934, str. 12—13, br. 1 i 2). Ovamo su ti kamenovi mogli biti dovučeni ili iz Voljevice ili iz susjednih Mihaljevića, ili koje obližnje nekropole sa Ludmera. Danas i Podgradac i Suha sačinjavaju dio područja samog Bratunca.